

„Moj kralju, bane i herceže!“: nominalni oblici oslovljavanja u *Putopisu* Evlije Čelebija

Analiza oblika oslovljavanja opisana u ovom radu temelji se na korpusu koji se sastoji od dijelova V. knjige Putopisa Evlije Čelebija, u kojima Evlija piše o svojim putovanjima područjima današnje Hrvatske 1660. godine. Komunikacijske situacije u kojima jest ili bi moglo biti zastupljeno oslovljavanje relativno su brojne i raznorodne. Zbog njihove raznolikosti te količine i slojevitosti informacija koje se iz oslovljavanja mogu iščitati primjeri u ovoj analizi ograničeni su samo na one usmene ili pismene komunikacijske situacije u kojima je jedan od sudionika Evlija. Njegovi sugovornici pripadaju raznim razinama društva i s osmanske strane, i s one koju je Evlija nazivao neprijateljskom.

Cilj ovoga rada bio je preko analize oslovljavanja pokazati da bi neophodna istraživanja jezika Putopisa – kojih je dosad u odnosu na historiografska istraživanja bilo iznimno malo jer nisu ni bila moguća prije otkrića i objave autografa Putopisa – mogla unijeti brojne novosti u razumijevanje i poznavanje ne samo Evlijinog osebnog jezika i stila, nego i sadržaja Putopisa i njegova koncepta. Naime, iz analize oslovljavanja moglo se vidjeti da su novosti na razini jezika koje donosi autograf omogućile novi uvid u Evlijin idiolekt i osmanski jezik njegova vremena, ali su uz to razotkrile i dodatne informacije o odnosima među sudionicima interakcije u kojoj se oslovljavanje dogodilo i o društvenom kontekstu kojemu su oni pripadali, te su napose omogućile i nove spoznaje o načinu na koji je Evlija koncipirao svoj tekst.

Ključne riječi: Evlija Čelebi, *Putopis*, oslovljavanje, strategije uljudnosti

I. Uvod

Otkrićem i objavom autografa *Putopisa* Evlije Čelebija (1611-1685?) potkraj 1990-ih i početkom 2000-ih živnuo je interes za to djelo.¹ Kako je poznato, dotadašnja istraživanja Evlijinog djela mahom su se oslanjala na izdanje *Putopisa* tiskano u razdoblju od 1896. do 1938. koje nije nastalo na temelju autografa, nego prema jednoj od rukopisnih verzija toga djela. No, ta tiskana verzija ne samo da nije nastala prema autografu, nego je u pripremi za objavu sadržaj rukopisa na temelju kojega je nastala bio znatno izmijenjen, a jezik osuvremenjen, odnosno prilagođen osmanskome jeziku s kraja 19. i početka 20. stoljeća.² Pojavom autografa javila se i potreba za novim prijevodima, ali se isto tako moralo konstatirati da su filološka istraživanja na kojima bi se prijevod trebao temeljiti izuzetno malobrojna.³ Usporedbom autografa i ranije poznate tiskane verzije *Putopisa* može se ustanoviti da su razlike među njima prisutne na razini sadržaja,⁴ no, još su uočljivije na razini stila i jezika, a te su razine za prijevod i presudnije.

Analizu oslovljavanja iznesenu u ovome radu potaknuo je neobičan način oslovljavanja primijećen u jednom dijalogu u V. knjizi *Putopisa* u kojemu Evlija opisuje svoj boravak kod Nikole VII. Zrinskog, što će biti opširnije opisano kasnije. Ta je neobičnost u oslovljavanju pažnju usmjerila i na druge oblike oslovljavanja te se ispostavilo da neobičnosti ima još. To je bio povod analize oblika oslovljavanja čiji se rezultati iznose u ovome radu. Oni su pokazali da bi neophodna filološka istraživanja i tumačenja zakučastih specifičnosti Evlijina jezika i stila mogli bitno utjecati na razumijevanje *Putopisa* i poznavanje njegova sadržaja.

Analiza se temelji na dijelovima V. knjige *Putopisa* u kojima Evlija opisuje područja današnje Hrvatske. Ti dijelovi obuhvaćaju oko 115 kartica teksta.⁵ U nekim je slučajevima bilo potrebno pretražiti cijeli tekst *Putopisa*, u potrazi za drugim primjerima

1 Latinični prijepis autografa objavila je nakladnička kuća YKY u Istanbulu u razdoblju od 1996. do 2007. godine. Autograf se sastoji od deset knjiga: svaka je od njih objavljena posebno pod naslovom *Evlijâ Çelebi Seyahatnâmesi*, uz pripadajući broj knjige.

2 Jedna od metoda izmjena bila je, primjerice, i cenzura. O odnosu autografa prema ranije proširenim verzijama *Putopisa*, kao i o tijeku otkrivanja autografa vidjeti u: Nenad Močanin i Kornelija Jurin Starčević, „Novi Evlija Čelebi: autograf ‘Putopisa’“, *Književna smotra* 173 (3), (2014), 77–90; Marta Andrić, „Polazište hrvatskog prijevoda *Putopisa* Evlije Čelebija“, *Filologija* 71 (2018), 1-23.

3 Andrić, „Polazište hrvatskog prijevoda“, 6-8.

4 V. Močanin i Jurin Starčević, „Novi Evlija Čelebi“, 77-90, Anđelko Vlašić, „Obitelj Zrinski u Putopisu Evlije Čelebija i usporedba s neosmanskim izvorima“, *Povijesni prilozi* 52 (2017), 29-52.

5 Pod karticom teksta podrazumijeva se 1800 slovnih znakova, uključujući i razmake. Navedeni dijelovi nalaze se na stranicama: od 137A25 (str. 137A, redak 25) do 150B25; od 154A21 do 164B34 te od 167B14 do 168A8. U radu je korišten faksimil autografa: Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (V. ve VI. Cilt): indeksli topkubasım* (Ankara, 2014), te latinični prijepis V. knjige: Evlijâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *Evlijâ Çelebi Seyahatnâmesi, V. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini* (Istanbul, 2007). Citati u ovom članku preuzeti su u transkripcijskom sustavu toga izdanja, a u citiranju će biti označeni samo brojem stranice autografa.

oslovljavanja. Zato je potrebno imati u vidu koliki je opseg toga djela: ono se sastoji od deset knjiga koje zajedno sadrže oko 10.790 kartica teksta.⁶

Potrebno je napomenuti da cilj ovoga rada nije pregled sustava oslovljavanja u osmanskome jeziku (u tom bi slučaju korpus morao obuhvatiti i druge vrste izvora, napose diplomatske isprave), nego je njegov cilj preko analize strategija i oblika oslovljavanja u navedenom dijelu *Putopisa* pokazati koje novosti na razini jezika donosi autograf u odnosu na ranija izdanja *Putopisa*, te omogućiti novi uvid u Evlijin idiolekt i njegov način dokumentiranja jezika odnosno dijalekata i idiolekata njegovih sugovornika. Tako usmjerena analiza donijela je dosad nepoznate informacije o odnosima među sudionicima interakcije u kojoj se oslovljavanje događalo i o društvenom kontekstu kojemu su oni pripadali, kao i nove spoznaje o načinu na koji je Evlija koncipirao svoj tekst.

S obzirom na to da je Evlija kao pripovjedač i glavni lik *Putopisa* u tekstu najprisutniji, najbrojnije su situacije u kojima on oslovljava druge, odnosno one u kojima njega oslovljavaju, a jednako tako mogu se analizirati i međusobna oslovljavanja svih ostalih osoba iz *Putopisa*. Uz registriranje sudionika komunikacije, analiza komunikacijskih situacija u kojima je zastupljeno oslovljavanje uključuje i utvrđivanje drugih informacija koje utječu na komunikaciju i tvore njezin kontekst, prije svega analizu radnje u koju je oslovljavanje uklopljeno, a potom i utvrđivanje društvene uloge i statusa sudionika komunikacije u društvenom okruženju kojemu su pripadali te utvrđivanje odnosa između govornika i sugovornika. To u ovome slučaju osobito podrazumijeva odgovore na pitanja jesu li sugovornici međusobno na istoj ili na različitim stranama, odnosno jesu li prijatelji ili neprijatelji, na kojemu su položaju na društvenoj statusnoj ljestvici (obraća li se govornik nekome tko mu je nadređen ili podređen, uz određivanje stupnja nadređenosti odnosno podređenosti), obraća li se govornik pojedincu ili skupini (npr. skupini vojnika) i slično. Sam je korpus ukazao na potrebu da se kao poseban aspekt analize oslovljavanja uključi i utvrđivanje jesu li oba (ili više) sudionika komunikacije govornici istog ili različitih jezika odnosno dijalekata.

U analiziranom tekstu komunikacijske situacije u kojima jest ili bi moglo biti zastupljeno oslovljavanje relativno su brojne i raznorodne. Zbog njihove raznolikosti te količine i slojevitosti informacija koje se iz oslovljavanja mogu iščitati, korpus koji je nastao izdavanjem raznih formi oslovljavanja iz navedenoga dijela *Putopisa* bilo je za ovaj rad potrebno suziti. To je učinjeno prema kriterijima poznatim u sociolingvističkim istraživanjima oslovljavanja.⁷ Prije svega, analiza je ograničena na lekseme kojima se izražava oslovljavanje, što znači da ne uključuje i ostale lekseme i sintagme koji se uz oslovljavanje često javljaju (primjerice pozdrave, povike, bojne pokličice i sl). Analizirani

6 Najmanja je II. knjiga koja sadrži oko 780 kartica teksta, a najveća X. knjiga od oko 1420 kartica. V. knjiga iz koje je izdvojen tekst na kojemu se temelji analiza obaseže 1009 kartica.

7 V. npr. Andreas H. Jucker i Irma Taavitsainen, „Introduction“, *Diachronic Perspectives on Address Term Systems* (Amsterdam-Philadelphia, 2003), 1-27; Eleanor Dickey, *Latin Forms of Address – From Plautus to Apuleius* (Oxford, 2007); 1-20; Katalin Ozer, *Makrolingvistički aspekti oslovljavanja u nemačkom, srpskom i mađarskom jeziku – doktorska disertacija* (Novi Sad, 2016), 12-44.

su samo nominalni oblici oslovljavanja, a ne i pronominalni i glagolski. Nadalje, za analizu su izabrani samo oni nominalni oblici koji su u tekstu navedeni u adresativnoj (vokativnoj) upotrebi; u dva slučaja bit će, uz dodatno obrazloženje, spomenuti i primjeri u referencijalnoj upotrebi. U obzir su uzete samo one situacije u kojima jedan govornik oslovljava jednog sugovornika (a nije uključeno i obraćanje jednog govornika skupini sugovornika, ili komuniciranje među skupinama). I, kao zadnji kriterij, izabrani su samo oni primjeri dijaloga i dopisa u kojima je jedan od sudionika Evlija.

Da bi se ustanovilo kakav su učinak imali konkretni načini oslovljavanja, u analizi je primijenjen i pristup zasnovan na teoriji uljudnosti koja se tradicionalno smatra potpodručjem pragmatike. Analize koje se u okviru te teorije provode usmjerene su na istraživanje načina na koji su osjećaji i svijest o sebi govornika i sugovornika u komunikaciji podržani ili ugroženi.⁸ Primjerice, primjeren način oslovljavanja trebao bi pokazati da govornik poznaje sugovornikovu ulogu i status u društvu te da je činom oslovljavanja sposoban to pokazati i sebe postaviti u očekivani odnos prema sugovorniku.⁹ U okviru te teorije nastalo je više analitičkih pristupa¹⁰, a u ovome radu bit će primijenjen onaj koji su razvili Penelope Brown i Stephen C. Levinson¹¹. U središtu njihova pristupa nalazi se koncept *obraz*¹² koji je isto što i osjećaj pojedinca o vlastitoj vrijednosti. Svaki razuman sudionik u interakciji nastoji izbjeći govorne činove koji ugrožavaju obraz ili, pak, primjenjuje određene strategije kako bi minimizirao ugrožavanje.¹³ Broj tih strategija je ograničen, a govornik bira one kojima će pokazati da uvažava potrebe obraza sugovornika.¹⁴ Kako će se dalje u analizi vidjeti, neke od strategija izravno podrazumijevaju oslovljavanje (npr. strategija oslovljavanja, strategija iskazivanja poštovanja, ili strategija korištenja markera koji pokazuju pripadnost grupi), dok su druge neizravno uključene u oslovljavanju (npr. strategija pretpostavljanja/utvrđivanja/potenciranja zajedničke pozadine, strategija šale i dr).

Kao jedan aspekt analize moralo se postaviti i pitanje zašto u nekim situacijama Evlija prenosi odnosno bilježi oslovljavanje, a u nekima ga izostavlja, iako bi ga se s

8 Više o strategiji uljudnosti vidjeti u: Sabina Bakšić, *Strategije učtivosti u turskom jeziku* (Sarajevo, 2011); Daniel Z. Kádár i Johnatan Culpeper, „Historical (Im)politeness: An Introduction“, *Historical (Im)politeness* (2011) 9-36.

9 Bakšić, *Strategije učtivosti*, 42.

10 Neki od pristupa nastali su prilagodbom teorije uljudnosti istraživanju pojedinih jezika: tako je npr. pristup Jona Halla nastao za potrebe istraživanja latinskog jezika (Eleanor Dickey, „Politeness in ancient Rome: Can it help us evaluate modern politeness theories?“ *Journal of Politeness Research* 12(2) (2016), 197–220; 204). Radova koji teoriju uljudnosti, pa čak i bilo kakav pragmatički pristup, primjenjuju u analizi osmanskog jezika svega je nekoliko (v. npr. Sabina Bakšić: „Pragmalingvistički aspekt nekih osmanskih dokumenata“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 57 (2007) 63-78).

11 Penelope Brown i Stephen C. Levinson, *Politeness: Some Universals in Language Usage* (Cambridge, 1987).

12 Prijevod s engleskog termina *face*.

13 Bakšić, *Strategije učtivosti*, ii.

14 Pregled strategija uljudnosti može se vidjeti u: Johnatan Culpeper, „Politeness and Impoliteness“, *Sociopragmatics, Handbooks of Pragmatics* 5 (Berlin, 2011) 391-436.

obzirom na komunikacijsku situaciju i pretpostavljene norme oslovljavanja moglo očekivati. Nesklonost primjenjivanju uobičajenih pravila zamijećena u tom segmentu uklapa se u cjelokupni stil i jezik *Putopisa* koje se prije svega može opisati kao nekonvencionalne. S filološkog stajališta, posebna vrijednost Evlijina djela i jest upravo u njegovu nekonvencionalnom bilježenju jezika, počevši već od ortografije. Naime, za razliku od većine drugih autora svoga vremena, Evlija je u *Putopisu* bilježio i prenosio govorni, živi jezik svojega vremena, a ortografska pravila mijenjao kako bi jezik što bolje dokumentirao. Time je narušavao postojeća, ustaljena i arhaična pravila pisanja koja su priječila bilježenje promjena koje je jezik prolazio.¹⁵ Sve do potkraj dvadesetog stoljeća nerijetko se tvrdilo da Evlijine pravopisne i jezične neobičnosti potječu iz nedovoljnog poznavanja jezika i ortografskih pravila, a tek se u novije vrijeme tvrdi suprotno: da je to odraz njegova izvrsnog obrazovanja¹⁶. I poneki neobični oblici oslovljavanja koji će biti analizirani u daljem tekstu ne mogu se, u skladu s time, smatrati pogreškama, nego se trebaju tumačiti kao ishod Evlijina nastojanja da situacije o kojima govori dokumentira što vjernije, sa svim njihovim neobičnostima¹⁷.

II. Primjeri oslovljavanja

Dijelovi *Putopisa* analizirani u ovome radu opisuju događaje iz 1660. godine kad je Evlija u službi i kao pratitelj svoga pokrovitelja, bosanskoga beglerbega Melek Ahmed-paše, u četiri navrata s područja današnje Bosne i Hercegovine ulazio na područje današnje Hrvatske – tri puta u južnu Hrvatsku, i jednom na područje sjeverne Hrvatske. Tijekom njegova boravka u sjevernoj Hrvatskoj odvila se jedna epizoda uz koju se veže veći broj slučajeva oslovljavanja: Melek Ahmed-paša povjerio je Evliji izvršenje diplomatskog zadatka koji mu je zadao sam sultan, da ode u Čakovec k Nikoli VII. Zrinskom i otkupi bihaćkoga kapetana Mustaj-bega kojega je Zrinski ondje držao u zarobljeništvu. Evlija prvo opisuje kako je tekla priprema odlaska Zrinskom, a potom i svoj višednevni boravak kod Zrinskog; nakon što je taj zadatak uspješno obavio odlazi

15 Više o Evlijinu jeziku vidjeti u: Robert Dankoff, „Evliya’s Lexicon and Use of Language“, *An Evliya Çelebi Glossary: Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahat-name* (Cambridge-Harvard, 1991), 5-9; Andrić, „Polazište hrvatskog prijevoda“, 9-13.

16 Kao zaključak analize ortografske razine Evlijinog rukopisa, Dankoff navodi sljedeće: „First, Evliya’s training in the arts of Koran recitation, particularly *ilm-i tecvid*, gave him a sensitivity to phonetic nuance as well as an appreciation for the capacity of Arabic script to reflect phonetic distinctions. Second, his general rule of orthography – and this was unconventional indeed – was: ‘Spell as pronounced.’ These two points, combined with his obsessive character, account for many of the textual peculiarities.“ Robert Dankoff, „An Odyssey of Oddities: The Eccentricities of Evliya Çelebi“, *Eurasian Studies (Études en l’honneur de Jean-Louis Bacqué Grammont)* VIII/1-2, (2010), 97–106; 99.

17 Više o Evlijinim iznimno preciznim opisima jezika i dijalekata na koje je nailazio diljem Carstva vidjeti u: Robert Dankoff, „The Languages of the World according to Evliya Çelebi“, *Evliya Çelebi and Philology. From Mahmud Kaşgari to Evliya Çelebi: Studies in Middle Turkic and Ottoman Literatures* (Istanbul, 2008), 277-291.

k Melek Ahmed-paši u Banja Luku te potom putuje u Istanbul gdje je podnio izvještaj velikom veziru Mehmed-paši Ćupriliću, a na koncu i samom sultanu. Time i završavaju epizode vezane uz područje današnje Hrvatske u petoj knjizi.

Analiza sadrži jedanaest komunikacijskih situacija, od kojih je jedna pismena (pismo koje Evliji šalje Sarhoš Ibrahim-paša (II. 4)), a ostale usmene. Kako je već navedeno, u obzir su uzete samo one komunikacijske situacije u kojima sudjeluju po dva sugovornika, od kojih je jedan Evlija. Oslovljavanje je u nekim slučajevima obostrano, a u nekima jednostrano. U dva dijaloga (sa splitskim generalom (II. 1) i s kapetanom utvrde Moslavina (II. 6)) oslovljavanje je posve izostalo, ali su i ti dijalozi uvršteni u analizu kako bi se pokušalo odgovoriti na pitanje zašto je u njima oslovljavanje izostavljeno. Poredak kojim su u analizi komunikacijske situacije izložene prati red kojim se pojavljuju u *Putopisu* kako bi se što bolje predočio i opisao kontekst i odnos među sugovornicima.

II. 1. Evlija i splitski general

Evlijin razgovor s generalom grada Splita primjer je dijaloga u kojemu ni jednom ne dolazi do međusobnog oslovljavanja sugovornika. Taj opis Evlijinog posjeta gradu Splitu reprezentativna je i zaokružena epizoda u *Putopisu*.¹⁸ Tijekom boravka u Splitu Evlija se s generalom sastao dva puta, a u oba susreta sugovornici su izrazili međusobno poštovanje i uvažavanje na više načina: višekratnim čašćenjem hranom i razmjenjivanjem darova, konstruktivnim (iako kratkim) razgovorom i sl. Epizoda je opisana s mnogo zanimljivih detalja (npr. Evlija je generalu poklonio rupčiče koje je izvezla sultanija Kaja, supruga Melek Ahmed-paše, a generala je to toliko razveselio da si je jedan od tih rupčiča zataknuo za kapu¹⁹), ali dokumentiranoga razgovora, odnosno upravnoga govora nema mnogo, a oslovljavanje je u potpunosti izostalo. Kao jedan od mogućih odgovora na pitanje zašto je izostalo može se pretpostaviti da prevoditelj koji je među njima posredovao nije bio dovoljno zanimljiv posrednik i da Evlija u njegovu prevodenju nije zapazio ništa što bi bilo poticaj da razgovor detaljnije dokumentira. Razlog zasigurno nije u tome što je general pripadao neprijateljskoj strani jer je u opisu posjeta Zrinskom, kako će se vidjeti, oslovljavanje itekako zastupljeno.

II. 2. Evlija i Melek Ahmed-paša (prvi put)

Nakon uspješnoga posjeta Splitu, Evlija se sa svojom pratnjom uputio k Melek Ahmed-paši koji se tad nalazio na Livanjskom polju, noseći mu pismo i poklone koje mu je poslao splitski general. Melek Ahmed-paša obradovao se poklonima, a još se i više razveselio desetorici vojnika koje je Evlija tijekom boravka u Splitu uspio izbaviti iz ropstva, što je bio jedan od rezultata njegovih razgovora s generalom. Doznajući za to,

¹⁸ U autografu se nalazi na stranicama V-149A i V-150B.

¹⁹ Opisano na str. V-149B.

Melek-paša izriče sljedeći blagoslov: „Dao Bog, moj Evlija, da budeš od dušmanskoga zla siguran i na oba svijeta zadovoljan!“²⁰

U tome je primjeru u oslovljavanju na Evlijino ime dodan posvojni sufiks prvog lica jednine (*Evliyâm*) što se na hrvatski prevodi kao „moj Evlija“. Izražavanje posvojnosti u oslovljavanju smanjuje distancu među sugovornicima, ali se pri tome može uočiti razlika u značenju ovisno o tome oslovljava li govornik nekoga tko mu je podređen ili nadređen: ako se govornik obraća podređenome, izražavanje posvojnosti naglašava osjećaj bliskosti i naklonosti, a ako se obraća nadređenome, takav je način oslovljavanja prije svega izraz poštovanja i odanosti.²¹

II. 3. Evlija i Sarhoš Ibrahim-paša

Tijekom priprema posjeta Zrinskom, Evlija u Đakovu posjećuje Sarhoš Ibrahim-pašu, člana velikaške obitelji Memibegović koji je Đakovo posjedovao kao nasljedno dobro,²² kako bi ga zamolio pomoć u organizaciji toga diplomatskog zadatka. Ibrahim-paša pristaje pomoći, a u svome odgovoru Evliju oslovljava osobnim imenom i titulom čelebi:²³ „Bogami, Evlija Čelebi, mi ne potpadamo pod bosanske poreske urede, ali kad ste već došli u naše krajište, nećemo vas poslati praznih ruku.“²⁴ U samoj formi oslovljavanja nema neobičnosti, no, u jeziku Ibrahim-paše mogu se prepoznati obilježja zapadnorumelijskog dijalekta turskog jezika kao i obilježja tzv. bosanskog turskog, o čemu će biti govora niže.

U svome odgovoru Evlija mu objašnjava što bi trebao učiniti, a repliku započinje oslovivši ga s „moj gospodine“ (*benim efendim*, V-159B). U tome obliku oslovljavanja posvojnost je dvostruko izražena: ne samo posvojnim sufiksom prvog lica jednine na imenici *efendi* (što bi bilo uobičajeno), nego i genitivom zamjenice *ben* (ja), što je također pravilno, ali se time posvojnost dodatno naglašava.²⁵ U tekstu vezanom uz dijalog Evlija spominje da je Ibrahim-paša bio „dobri, plemeniti i darežljivi junak“ te da je bio starac (V-159B), što objašnjava zašto je izabrao takav oblik oslovljavanja. No, oblik oslovljavanja honorifikom *efendi* uz dvostruko izražavanje posvojnosti može se smatrati neobičnim²⁶ jer je u *Putopisu* relativno rijedak: primjerice, u cijeloj V. knjizi javlja se svega sedam puta,²⁷ ali od toga četiri puta u pismenoj komunikaciji

20 „İlahî Evliyâm, düşman şerrinden emîn olup saâdet-i dâreynde ber-hurdâr-ı ömr olasin.“ (V-150B).

21 Slično se može zapaziti i u suvremenom turskom. V. Bakšić, *Strategije učtivosti*, 119; Mirjana Teodosijević, *Turski jezik u svakodnevnoj komunikaciji* (Beograd, 2004), 83-85.

22 O Ibrahim-paši v. u: Balázs Sudár, „Tko je bio Hasan-paša Jakovali?“, *Scrinia slavonica* 9 (2009), 398-406.

23 O tituli čelebi vidjeti u poglavlju II. 7.

24 „Vallâhi Evliyâ Çelebi, biz Bosna aklâmina tâbi' değiliz, ammâ yine serhaddümüze geldiniz sizi boş göndürmeziz.“ (V-159B).

25 U prijevodu na hrvatski takvo pojačano izražavanje posvojnosti nije moguće izraziti; eventualno bi se moglo pribjeći približnom rješenju, npr. „moj dragi gospodine“ ili sl.

26 Honorifik *efendi* veoma je čest oblik oslovljavanja, ali s jednostruko izraženom posvojnošću (*efendim*).

27 Na stranicama: 10B, 39B (3x), 159B, 163B i 183B.

koja podrazumijeva viši stupanj poštovanja od usmene. Stoga se može zaključiti da je navedenim oblikom oslovljavanja Evlija ne samo naglasio, nego i prenglasio izraze poštovanja i odanosti.

II. 4. Sarhoš Ibrahim-paša piše Evliji

Evlija je iz Đakova krenuo prema današnjem Slavanskom Brodu, a kad je onamo stigao, za njim je stiglo pismo Ibrahim-paše kojim Evliji nastoji pomoći oko organizacije putovanja k Zrinskom. Paša pismo otpočinje sljedećim oblicima oslovljavanja: „Moj sinko, Evlija efendija” (*Benüm oğlum Evliyâ Efendi*, V-159B).

Drugi od navedenih načina oslovljavanja u kojemu je imenu dodan honorifik *efendi* (*Evliyâ Efendi* – „gospodine Evlija“) u *Putopisu* je vezano uz Evliju relativno rijedak: primjerice, u cijeloj V. knjizi tako ga oslovljavaju svega šest puta. Osmanski velikodostojnici kojima je pripadao i Sarhoš Ibrahim-paša Evliju su, kako će se vidjeti, uglavnom oslovljavali samo imenom, bez ikakvih titula i honorifika osim eventualno titule čelebi, pa je za pretpostaviti da je ovakvim oslovljavanjem Evliji iskazano i više poštovanja nego što je očekivao. U razgovoru je paša Evliju, kako se vidjelo, oslovio s „Evlija Čelebi“ što je i primjereno (v. gornje poglavlje), a naglašenost kurtoazije u ovom slučaju može se objasniti činjenicom da je riječ o pismenoj komunikaciji.

No, prvi način oslovljavanja (*benüm oğlum* – moj sinko) ima još više značajnijih slojeva. U tom je obliku oslovljavanja posebno važna neobičnost koja se zamjećuje na fonološkoj razini. U turskom jeziku ova se forma oslovljavanja, kako se vidi, sastoji od dva elementa: genitiva zamjenice *ben* (ja) i imenice *oğul* (sin) s posvojnim sufixom 1. lica jednine, čime je kategorija posvojnosti opet dvostruko izražena. Genitivni oblik zamjenice *ben* Evlija inače bilježi kao *benim* (بنم), no, ovdje je bilježi kao *benüm* (بنوم). Daljom pretragom *Putopisa* može se ustanoviti da je takav oblik genitiva zamjenice *ben* zabilježen u cijelom *Putopisu* osam puta.²⁸ Od toga sedam puta Evlija navodi da je to rekao netko tko je *Boşnak*, ili se govornik nalazi na području današnje Bosne, Hrvatske ili Mađarske, područjima na kojima je bio rasprostranjen tzv. bosanski turski.²⁹ To znači da je tom formom oslovljavanja, uz to što svojim značenjem iskazuje Ibrahim-pašinu naklonjenost, Evlija htio zabilježiti i obilježja Ibrahim-pašina idiolekta, odnosno pokazati da je Ibrahim-paša, s kojim se, kako je rečeno, susreo u Đakovu, govorio tzv. bosanskim turskim. Poznato je da je Evlija bio i znatiželjan i pažljiv u bilježenju jezičnih raznolikosti i neobičnosti,³⁰ što će se i u ovom radu još vidjeti.

28 Uz navedeni slučaj, još i na stranicama II-362B, III-9A, V-146A, V-157A, V-184B, VI-43A i VI-71A.

29 O turskom jeziku u Bosni (koji se govorio i na području današnje Hrvatske i Mađarske) vidjeti više u: Ekrem Čaušević, *The Turkish Language in Ottoman Bosnia* (Istanbul, 2014). Čaušević smatra da je bosanski turski jedan od danas mrtvih varijeteta turskoga jezika koji su se formirali na neturskim jezičnim supstratima i s vremenom preuzeli mnoga obilježja tih supstrata. Za razvoj njegovih obilježja važno je bilo to što je nastao kao rezultat kulturnih i poslovnih doticaja mjesnog južnoslavenskog stanovništva s izvornim govornicima turskoga jezika, kao i to da nikome nije bio materinji, nego se usvajao kao strani jezik i predstavljao svojevrsni *lingua franca* na područjima na kojima se govorio.

30 Andrić, „Polazište hrvatskog prijevoda“, 8.

II. 5. Evlija i kapetan grada Voćina

Na putu prema Zrinskom Evlija svraća i u Voćin gdje ga gradski kapetan dočekuje s dobrodošlicom i pri tome ga oslovljava formom *sultanım* što u doslovnom prijevodu znači „moj sultane“³¹. U osmanskome jeziku titula sultan jest bila titula kojom se moglo osloviti vladara, ali se jednako tako njome moglo osloviti i bilo kojeg drugog sugovornika koji je na višem društvenom položaju od govornikova.³² U *Putopisu* je uobičajeni način oslovljavanja sultana bio oblik *pâdişâhım* (moj care), titula koja je korištena isključivo za oslovljavanje sultana.³³

II. 6. Evlija i kapetan tvrđave Moslavina

U tvrđavi Moslavina, zadnjem konačištu Evlije i njegove pratnje prije nego što su stigli do Zrinskog, Evlija ulazi u kraću prepirku s gradskim kapetanom: kad je trebalo krenuti k Zrinskom, Evlija uviđa da kapetan ne želi poći. Kapetan u svoju obranu kaže: „A kome da ja ostavim tvrđavu, da mi je Bog na pomoći?“ (V-161A) našto ga Evlija uvjeri da će u tvrđavi ostaviti dovoljno vojnika te imenovati novoga kapetana. U tome razgovoru ne dolazi do oslovljavanja, po svemu sudeći zbog napetosti u kojoj je razgovor tekao. S obzirom na način na koji se Evlija u tome razgovoru obraćao kapetanu, može se pretpostaviti da bi oslovljavanje, da ga je bilo, pokazalo da je Evlija na društvenoj ljestvici viši od kapetana.³⁴ Evlija je inače oslovljavanjem nastojao pokazati svoj ugled te poštovanje i prihvaćenost koje mu sugovornici iskazuju, međutim, u ovome su slučaju živost opisa i dinamika teksta očigledno bili važniji od isticanja konvencionalnih načina oslovljavanja.

31 U hrvatskom prijevodu moralo bi se prevesti drugačije („moj gospodar“ ili sl) jer se u hrvatskom titula sultan koristi isključivo kao titula vladara u Osmanskom Carstvu ili nekim drugim islamskim zemljama.

32 Vidjeti prijevod riječi *sultan* u rječniku F. de M. Meninskog (sv. 2, str. 2657, u: Françoise de M. Meninski, *Lexicon Turcico-Arabico-Persicum*, I-IV, Beč, 1780. (Simurg, Istanbul, 2000)). U korpusu na kojem je provedeno ovo istraživanje Evlija s „moj sultane“ oslovljava Melek Ahmed-pašu (1x) te Mehmed-pašu Čuprilića (3x), a Evliju je na taj način oslovio samo kapetan Voćina (1x).

33 Oslovljavanje osoba na višem položaju honorifikom *sultanım* u *Putopisu* je vrlo često (primjerice, samo u V. knjizi javlja se 135 puta), a zbog opsega cijelog teksta zasad nije ustanovljeno je li i u kojim prilikama i sultan oslovljen tim oblikom.

34 „Ujutro smo se okupili kao vojska od tisuću i petsto vojnika. Tad opazih da moslavinski kapetan želi ostati. Pritisnuo sam ga riječima:

- Ne mjeri svako vrijeme istim mjerilom. Rekao si: 'Ja nisam službenik Bosanskog ejaleta'. A sad su đakovačkom Ibrahim-paši došli ljudi našega gospodara kaniškog valije Suhraba Mehmed-paše, i došli su ljudi iz svih utvrda Orahovičkog sandžaka koji je blizu Cernika, i s obzirom na to nemoj stajati, nego kreni!

- A kome da ja ostavim tvrđavu, da mi je Bog na pomoći?

- Staviti ću ja u tvrđavu pet stotina od ovih vojnika, a tebe ću povesti i čim dobijem arz od Suhrab Mehmed-paše postaviti ću drugoga kapetana na tvoje mjesto.

Na to kapetan nije više imao što reći.“ (V-161A).

II. 7. Evlija i Nikola VII. Zrinski

Kad je konačno stigao k Zrinskom, nakon pozdravne ceremonije započeli su s primopredajom dvanaest kola skupocjene robe koju je Evlija sa svojom pratnjom dopremio kao cijenu otkupa bihaćkoga kapetana. No, primopredaja je ubrzo zastala jer je Zrinski iznio sljedeću zamjerku: „Ali ja sam od paše zatražio četrdeset konja, nije ih poslao.“ U odgovoru kojim nastoji ispraviti nesporazum, Evlija Zrinskog oslovljava nizom od tri ne-osmanske titule: titulama *yuram*³⁵ i herceg koje su iz mađarskog jezika, te hrvatskom titulom ban. Evlija kaže: „Moj kralju, bane i herceže, naši konji ne bi mogli živjeti u ovoj studenoj zemlji, to bi ih uništilo“³⁶ te navodi da mu je umjesto konjâ Melek-paša poslao pet komada krzna od samura više nego što je Zrinski na svome popisu bio zatražio. Na to Zrinski odgovara: „Doista, tako je. Paša Melegdžija mene jako voli!“³⁷ Upravo je način na koji je u ovoj rečenici Zrinski imenovao Melek Ahmed-pašu privukao pažnju na neobičnosti u formama oslovljavanja u *Putopisu*. Naime, oblik *Paša Melekci* (što se može prevesti kao „paša Melegdžija“) u osmanskom je jeziku nepravilan i u cijelom *Putopisu* ne pojavljuje se nigdje drugdje.³⁸ Evlija je takav način oslovljavanja morao doživjeti kao pogrešan, a vjerojatno i zanimljiv i smiješan. Na tu zadnju rečenicu Evlija odgovara s: „Ako i vi volite Melek-pašu, pošaljite nas brzo nazad i predajte nam odmah kapetana“ i pri tome pravilnim oblikom pašina imena s titulom (*Melek-paša*) ispravlja Zrinskog.

Bihački je kapetan čim je oslobođen krenuo prema Bihaću, ali Evlija nije pošao s njim, nego je, na nagovor Zrinskog, ostao još nekoliko dana kod njega kao gost. Tijekom tih nekoliko dana zabilježio je još nekoliko dijaloga sa Zrinskim koji pokazuju da su, za razliku od napetosti početnoga razgovora, obje strane zadobile simpatije i naklonost sugovornika. U dijalozima Evlija se Zrinskom obratio deset puta i pri tome ga je šest puta oslovio: četiri puta titulom „moj bane“ (*banım*), jednom „moj kralju“ (*kralım*) i jednom kumulativno, nizom „moj kralju, bane i herceže“ (*yuram ban hersek*). Zrinski se pak Evliji obratio jedanaest puta, ali oslovio ga je samo jednom, i to u kasnijoj fazi njihova druženja, kad su se već imali prilike upoznati. U razgovoru o

35 U mađarskom jeziku ova riječ znači gospodin, ali na drugim mjestima u *Putopisu* Evlija je dao i vlastito pojašnjenje što ta titula znači: tri puta ju je izjednačio s titulom *aga*, a jednom s titulom *kıral* (kralj). (Robert Dankoff, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü* (Istanbul, 2008) 244). Kako u daljem oslovljavanju Zrinskog Evlija uz ponovno korištenje titule *ban* koristi i titulu *kıral* (kralj), a i u ranijim spomenima u tekstu tri puta ga spominje kao „kralja“ (na str. V-160B, 161A i 161B), za pretpostaviti da titula *yuram* ima i u ovom slučaju tu razinu pa je tako prevedena na hrvatski.

36 „Yuram ban hersek, bizim atlarımız bu sovuk yerde yaşamayup helâk olur.“ (V-161B).

37 „Belî, öyle oldu. Beni Paşa Melekci pek sever.“ (V-161B). U ovome slučaju ne radi se o adresativnoj, nego o referencijalnoj upotrebi forme oslovljavanja. Kako je u uvodu ovoga rada rečeno, ova analiza ograničena je samo na adresativne forme, a ovaj i još jedan (v. niže) primjer referencijalne upotrebe navedeni su iznimno. Budući da se istraživanja iz područja historijske sociolingvistike, za razliku od istraživanja suvremenih jezika, oslanjaju na ograničene korpuse, u njima se zamjećuje veća sklonost da se referencijalne forme izjednačavaju s adresativnim. (Eleanor Dickey, *Forms of address and terms of reference*, *Linguistics* 33 (1995), 255-274; 257) Tako se i ovdje može pretpostaviti da bi Zrinski isti oblik oslovljavanja koristio i u adresativnoj funkciji.

38 Andrić, „Polazište hrvatskog prijevoda“, 12.

stanju na graničnim područjima Evlija je pokazao izvrsno poznavanje ne samo osman-skog, nego i kršćanskog krajišta, što je Zrinskog oduševilo te je rekao sljedeće, oslovivši Evliju etnikom *Türk*: „Ah, ti, Turčine, vidi se da si po ovim našim krajištima dolazio u četovanje i potjere, junačio se i predvodio ih.“³⁹ Dosadašnja istraživanja oslovljavanja etnicima pokazala su da etnik korišten u nominalnoj funkciji, za razliku od etnika korištenog u atributnoj funkciji, češće ima pogrdno značenje.⁴⁰ I u *Putopisu* se može potvrditi takva raspodjela. No, s obzirom na kontekst, reklo bi se da u ovom slučaju oslovljavanje oblikom „Turčine“ ima manje pogrdni, a više šaljivi prizvuk. To posebno sugerira usklična riječ *gidi* koja nosi značenje šaljivoga prijekora, a u ovome primjeru prethodi oslovljavanju etnikom *Türk*.

Uvođenje šale u komunikaciju smatra se jednom od strategija uljudnosti. Strategija šale temelji se na zajedničkom predznanju i zajedničkim vrijednostima. Zbog toga se šale mogu gledati kao sredstvo kojim se naglašava zajednička pozadina sudionika komunikacije i stvara atmosfera kooperativnosti čime se sugovorniku omogućava da se osjeća ugodnije.⁴¹ Naglašavanje zajedništva i zajedničke pozadine vidi se i u sljedećoj rečenici Zrinskog u kojoj ponovno hvali Evlijinu obaviještenost o stanju na krajištu: „Ovaj Evlija-aga je jatak ovoga našeg krajišta. Njemu se nema što reći.“⁴² U toj rečenici pažnju treba usmjeriti i na način kako je Zrinski imenovao Evliju. I u ovome primjeru ne radi se o adresativnoj, nego o referencijalnoj upotrebi forme oslovljavanja (Evlija-aga), ali kako se Evlija u tom trenu nalazio uz Zrinskog, za pretpostaviti je da bi ga Zrinski na isti takav način i oslovio. Međutim, Evliju izvorni govornici osmanskog turskog nisu tako oslovljavali: njegova titula nije bila „aga“, nego „čelebi“⁴³. Titula *ağa* uz Evlijino se ime u svih deset knjiga *Putopisa* pojavljuje svega sedam puta, a od toga ga šest puta tako oslovljavaju sugovornici na rubovima Carstva koji govore dijalektom, ili ne govore dobro osmanski jezik.⁴⁴ Time, dakle, Evlija još jednom vraća pažnju na neobičan jezik svoga sugovornika.

39 „Hay gidi Türk, besbelli sen bu serhadlerimize çok çete ve potura kovup çok yunaklık ve çok pırbelik etmişsin“ (V-162A).

40 Dickey, *Latin Forms of Address*, 207-208.

41 Bakšić, *Strategije učtivosti*, 85.

42 „Bu Evlijâ Ağa bu serhaddimiz yatağıdır. Buna söz yetişmez.“ (V162B).

43 Titulu *çelebi* R. Dankoff objašnjava na sljedeći način: „Any Ottoman noted for refined taste and literary accomplishment could gain the nickname of *çelebi* or ‘gentleman’. This was also a handy designation for anyone who was prominent but whose career did not fall strictly within one of the recognized lines: religious, military, or bureaucratic. In the Ottoman system, the military option was not open, at least in principle, to native Turks, who tended rather to seek careers as religious personnel (*ulema*) or as bureaucrats in the financial administration (*efendi*). Despite his Turkish origin, Evliya was introduced into the palace service as a young man (*gulam*) but he did not graduate to officer status (*agha*, *pasha*) and he avoided an official appointment. As a *müezzin* and Koran-reciter, Evliya could be considered a low-level *ulema*; and he is sometimes designated *efendi*. But *çelebi* better suited his status as courtier, musician, and litterateur.“ (Robert Dankoff, *An Ottoman Mentality: The World of Evliya Çelebi* (Leiden, 2004), 115).

44 Dva puta su ga tako oslovili na području današnje Hrvatske: pored navedenoga, zabilježio je da su ga i vojnici u utvrdi Norin na Neretvi oslovili titulom *ağa* (VI-163B).

Osmanski jezik kojim je u Evlijinim bilješkama Zrinski – zasigurno posredovanim prevoditelja – govorio sadrži dvije-tri manje neobičnosti koje se mogu smatrati pogreškama, ali nema dijalektalnih obilježja. Tim je teže shvatiti kako je moguće da se u kontekstu takvog osmanskog pojavljuju oblici oslovljavanja kao što su *Paşa Melekci* i *Evlîyâ Ağa* koji izvornom govorniku osmanskog turskog moraju izgledati kao značajne i vjerojatno zabavne pogreške. Moguće rješenje te nejasne jezične situacije jest pretpostavka da je prevoditelj dobro prevodio i posredovao, ali je Evlija u njegove prijevode uklopio forme oslovljavanja koje je čuo od ostalih sudionika razgovora (prije svega od Zrinskog) koji su, premda nisu znali osmanski, mogli na svoj način koristiti neke od elemenata toga jezika, kako je to uobičajeno na područjima gdje se događaju dodiri različitih jezika. Evlija je kod Zrinskog proveo nekoliko dana (Zrinski ga je čak vodio i u lov), i nesumnjivo je imao i više puta priliku čuti i utvrditi te njemu neobične oblike oslovljavanja.

II.8. Evlija i Melek Ahmed-paša (drugi put)

Nakon posjeta Zrinskom Evlija se uputio Melek Ahmed-paši koji se nalazio u Banja Luci, noseći mu dobre vijesti i poklone koje mu šalje Zrinski. U kraćim dijalozima Evlija je Melek-pašu oslovio jednom i to formom *sultânım* (moj sultane), a paša je Evliju oslovio tri puta s *Evlîyâm* (moj Evlija). Višestrukim ponavljanjem oblika oslovljavanja kojim mu se paša obraća Evlija je vjerojatno htio naglasiti koliko mu je paša bio naklon. Evlija pašu u ovome dijalogu oslovljava samo jednom, ali ga inače u *Putopisu* često spominje (paša mu je bio pokrovitelj i zaštitnik, s njim su ga vezale i služba i rodbinske veze), uvijek uz dužne iskaze poštovanja i nastojanje da ga prikaže u dobrom svjetlu.

Dan nakon Evlijina dolaska, u Banja Luku je stigao i bihački kapetan. Zadovoljan uspješno obavljenim spašavanjem kapetana, Melek-paša ih je obojicu poslao u Istanbul da ondje podnesu izvještaj.

II.9. Evlija i bihački kapetan

Na putu prema Istanbulu, kapetan je kod Sofije zaključio da mora zastati. Tu je odluku Evliji objasnio sljedećim riječima: „Evlija Čelebi, dok sam bio zarobljen deset godina u tamnici nisam ni hodao, a kamoli da sam jahao. Doći ću dan-dva kasnije.”⁴⁵ U toj izjavi kapetan Evliju oslovljava imenom i pripadajućom titulom, što se može smatrati poslovnim načinom oslovljavanja.

II.10. Evlija i Mehmed-paša Ćuprilić

Susret s velikim vezirom Mehmed-pašom Ćuprilićem (1575?-1661) do kojega je došlo neposredno po Evlijinu dolasku u Istanbul prošao je u ugodnom razgovoru uz obostrano uvažavanje i poštovanje koje se odrazilo i u oslovljavanju. Gotovo svaka replika

45 „Evlîyâ Çelebi biz esirlik çeküp on yıldır ata binmek değil zindânda yayan yürümemişimdir. Ben bir iki gün sonraca gideyim.“ (V-163B).

ta dva sudionika razgovora počinje oslovljavanjem⁴⁶: Mehmed-paša Ćuprilić Evliju je oslovio šest puta, od toga pet puta samo imenom (*Evlüyâ*), a jednom imenom s posvojni sufiksom, *Evlüyâm* (moj Evlija).

Evlija je svoja obraćanja paši započeo tri puta honorifikom *sultânım* (moj sultane), i četiri puta formom *efendim* (moj gospodine).

Strategije uljudnosti koje su ovdje primijenjene su, prije svega, strategija ukazivanja poštovanja, a dalje kroz razgovor i strategije slaganja sa sugovornikom, izbjegavanja neslaganja i sl, što sve zajedno jasno ukazuje na Evlijin skladan odnos s vrhovnom vlasti.

II.11. *Evlija i sultan, a potom i Ćuprilić*

Evlijin je izvještaj Ćupriliću bio toliko zanimljiv da je odlučio odmah sljedećega dana Evliju odvesti sultanu, da i njemu iznese isto. Taj susret sa sultanom Evlija je vrlo šturo opisao, premda je kod njega proveo, kako kaže, tri sata. Sadržaj razgovora nije prenio, ali je opisao početak susreta: kao i inače kad se susretao sa sultanom, Evlija ga je prvo pozdravio i oslovio stihovima:

Nek' obzore, o care, tvoja milost obasja,
Poput sunca svjetlo budi cijelom svijetu.

Ponekad mirisom oživi mirisnu livadu,
Ponekad se javi kao pupoljak u ružičnjaku i budi ures vrtu.

Neka pravedni Vladar svijeta svijet bez tebe ne ostavi,
Gdje god da si na svijetu, moj care, bio živ i zdrav!⁴⁷

Od formi oslovljavanja zastupljene su dvije: *şebâ* (vokativni oblik imenice *şeb* odnosno *şah*)⁴⁸ te *pâdişâhım* (moj care), uobičajeni oblik kojim se oslovljavalo sultana. Drugdje u *Putopisu* Evlijini susreti sa sultanima (Muratom IV (1623-1640), Ibrahimom I (1640-1648) te Mehmedom IV (1648-1687)) nisu ovako šturo opisani i često pokazuju da su sultani gajili naklonost i simpatije prema Evliji koji je – kako on sam tvrdi, a i dokazuje opisima susretâ – bio iznimno rječit i zabavan sugovornik.⁴⁹ U ovome slučaju Evlijin

46 V. na str. V-163B – V-164B.

47 „Âfâk[ı] şehâ ma'deletin nûr pür etsin
Hurşid gibi encümen-i dehre çerâğ ol
Gâh nâfe gibi eyle diri deşt-i mu'attar
Geh gonca-sifat gülşene gel ziyet-i bâğ ol
Dâdâr-ı cihân eylemesin âlemi sensiz
Her kanda isen pâdişâhım dünyede sağ ol.“ (V-164B).

Istim je tim stihovima Evlija sultana pozdravio više puta, u rasponu od prve do zadnje knjige *Putopisa* (u I-69A, V-63B i V-164B, te u VIII-380B gdje nedostaje srednji distih. U X-Y43A pak iste te stihove kao pozdrav izgovara netko drugi).

48 Ovaj je oblik oslovljavanja veoma rijedak: javlja se ukupno šest puta u cijelom *Putopisu*, pet puta u ovim stihovima, i jednom u nešto drugačijim stihovima na str. V-132A.

49 Jedan od opsežnijih opisa susreta sa sultanom (u engleskom prijevodu) vidjeti u: Dankoff, *An Ottoman Mentality*, 35-45.

uspješni nastup potvrđuju Ćuprilićeve riječi nakon što je prijem završio: „Bog ti dao sreću i dug život, Evlija! Tako si lijepo odgovarao da svaka tvoja riječ državi vrijedi kao Salamonov melem!“ Pri tome ga je opet oslovio samo imenom (*Evlîyâ*, V-164B).

III. Zaključak

Rezultati analize oslovljavanja prikazane u ovome radu mogu se sažeti u sljedeće dvije tablice:

Tablica 1: Oblici oslovljavanja kojima je Evlija oslovio sugovornike

splitski general	Melek Ahmed-paša	Sarhoš Ibrahim-paša	kapetan Voćina	kapetan Moslavine	Nikola VII. Zrinski	bihački kapetan	Mehmed-paša Ćuprilić	sultan
ø ⁴⁹	<i>sultânîm</i> (moj sultane)	<i>benîm efendîm</i> (moj gospodine)	ø	ø	4x <i>banîm</i> (moj bane) / 1x <i>kralîm</i> (moj kralju) / 1x <i>yuram ban hersek</i> (moj kralju, bane i herceže)	ø	3x <i>sultânîm</i> (moj sultane) / 4x <i>efendîm</i> (moj gospodine)	<i>şehâ</i> (o, care) / <i>pâdişâhîm</i> (moj care)

Tablica 2: Oblici oslovljavanja kojima su Evliju oslovili sugovornici

splitski general	Melek Ahmed-paša	Sarhoš Ibrahim-paša	kapetan Voćina	kapetan Moslavine	Nikola VII. Zrinski	bihački kapetan	Mehmed-paša Ćuprilić	ssultan
ø	4x <i>Evlîyâm</i> (moj Evlija)	<i>Evlîyâ Çelebî</i> (Evlija Čelebi) / <i>benûm oğlum</i> (moj sinko) / <i>Evlîyâ Efendî</i> (gospodine Evlija)	<i>sultânîm</i> (moj sultane)	ø	<i>Türk</i> (Turčine) / <i>Evlîyâ Ağa</i> (Evlija-aga)	<i>Evlîyâ Çelebî</i> (Evlija Čelebi)	6x <i>Evlîyâ</i> (Evlija) / 1x <i>Evlîyâm</i> (moj Evlija)	ø

U analizi je učinak nekih od oblika oslovljavanja opisan preko kategorija uljudnosti, a već je i sâm čin oslovljavanja jedna od strategija uljudnosti (strategija *korištenje markera koji pokazuju pripadnost grupi*). U lingvističkoj literaturi koncept uljudnosti predstavlja

50 ø je znak da do oslovljavanja nije došlo.

se na tri prevladavajuća načina: 1) uljudnost kao norma, 2) uljudnost kao način rješavanja konflikata i 3) uljudnost kao medij oblikovanja međuljudskih odnosa.⁵¹ Kad se ta podjela primijeni na Evlijiine oblike oslovljavanja, može se vidjeti da je u *Putopisu* oslovljavanje uglavnom služilo kao medij oblikovanja međuljudskih odnosa te da se vjerojatno ni u jednom od navedenih slučajeva oslovljavanje ne može promatrati samo kao rezlutat ispunjavanja norme. U susretu Evlije i Zrinskog pak oslovljavanje (točnije, Evlijino uporno i uzastopno oslovljavanje Zrinskog) zasigurno služi i kao način rješavanja i primirivanja potencijalno konfliktne situacije.

Oslovljavanje je u nekim slučajevima obostrano, a u nekima nije. Evlija je, kako se vidi, oslovljavao manje od ostalih, ali bi za zaključak o tome što je sve utjecalo na recipitet u oslovljavanju bio potreban širi korpus. Naglašena je razlika u broju oslovljavanja u odnosu Zrinskog i Evlije (Evlija je Zrinskog oslovio šest puta, a Zrinski njega jednom), a i u susretu sa sultanom Evlija oslovljava dvaput, premda nije oslovljen. Indikativno je da Evlija nije oslovio ni jednog od trojice kapetana s kojima se susreo: kapetani su na društvenoj ljestvici niži od Evlije koji k njima dolazi kao zastupnik vrhovne vlasti i vjerojatno je ta činjenica utjecala na izostanak oslovljavanja.

Pitanje o tome zašto je oslovljavanje u nekim slučajevima izostalo propituje ne samo odnose među sugovornicima, nego i strukturu teksta *Putopisa*, odnosno način na koji je Evlija koncipirao tekst. Oslovljavanje nije dokumentirano prema očekivanim, konvencionalnim pravilima, nego je njime Evlija htio prenijeti ili naglasiti u nekim slučajevima uobičajene i očekivane, a u nekima i neke dodatne i njemu očito zanimljive informacije o govorniku, sugovorniku i kontekstu u kojemu se komunikacija odvijala. Tako npr. uzastopno obostrano ponavljanje oslovljavanja u razgovoru Evlije s Mehmed-pašom Čuprilićem upućuje, očekivano, na njegov skladan odnos s centralnom vlasti, dok oblici oslovljavanja kojima su mu se obratili Zrinski i Ibrahim-paša, uz to što iscrtavaju obrise Evlijinog odnosa s njima, pružaju i neuobičajenije i manje očekivane informacije o jeziku kojim su oni govorili i, posljedično, informacije o jezičnim kontaktima na rubovima Osmanskog Carstva. Ukoliko takvih sadržajnih i poticajnih informacija nije bilo, oslovljavanje u nekim slučajevima jednostavno nije zabilježeno (kao npr. u Evlijinom susretu sa splitskim generalom), unatoč tome što ga je, sudeći prema pravilima ophođenja, moralo biti.

Osobnim imenom oslovljavan je, kako se vidi, samo Evlija. Usporedba s korištenjem osobnih imena u sustavima oslovljavanja u nekim drugim jezicima još nije dala odgovarajući odgovor zašto je tomu tako.⁵² No, može se pretpostaviti da je to, kao i učestalost oslovljavanja, povezano s Evlijinom centralnom ulogom u *Putopisu* i dojmom koji je ostavljao na sugovornike.

51 Katrin Schlund, *Genese und Gebrauch von Höflichkeitsformeln im Serbischen und Deutschen: Ein funktionales Modell der Höflichkeit und seine Anwendung* (München-Berlin, 2009), 13-32. Prema: Ozer, *Makrolingvistički aspekti oslovljavanja*, 36.

52 Eleanor Dickey, *Greek Forms of Address – From Herodotus to Lucian* (Oxford, 1996), 43-6; Dickey, *Latin Forms of Address*, 41-77.

Izražavanje kategorije posvojnosti omogućilo je jasne zaključke: posvojnost izražena posvojnim sufiksom (kao npr. u *Evlîyâm, sultânim*) naglašava bliskost ukoliko se govornik obraća sugovorniku nižeg društvenog statusa, ili odanost ako se obraća sugovorniku višeg društvenog statusa. Oslovljavanje u kojemu je posvojnost izražena i posvojnim sufiksom i genitivom zamjenice (npr. *benim efendim*) podrazumijeva viši stupanj kurtoazije i svojstvena je pismenoj komunikaciji.

Oslovljavanje u susretu sa Zrinskim posebno je po tome što u tome slučaju obje strane – i Evlija i Zrinski – za oslovljavanje koriste isključivo honorifike iz sugovornikova jezika, odnosno riječi iz stranog, neprijateljskog jezika. Čin oslovljavanja podrazumijeva strategiju korištenja markera koji pokazuju pripadnost grupi. Tom se strategijom uspostavlja ili potvrđuje bliskost sa sugovornikom, a uporaba oslovljavanja potvrđuje govornika kao pripadnika određene grupe ili zajednice.⁵³ U ovome slučaju oba su govornika korištenjem honorifika iz sugovornikova jezika pokazali da poznaju (na svoj način) sredinu u kojoj sugovornik živi i njegovu ulogu i status u zajednici. Time su umanjili komunikacijske prepreke koje su među njima kao neprijateljima postojale, a nastojanje na zbližavanju naglasili i više nego li je to bio slučaj u prikazanim primjerima komunikacije između Evlije i predstavnika osmanske vlasti (Ibrahim-paše, Melek Ahmed-paše i Mehmed-paše Ćuprilića).⁵⁴

Putopis je na hrvatskom (i bosanskom i srpskom) govornom području dostupan u uzornom prijevodu Hazima Šabanovića.⁵⁵ No, Šabanovićev prijevod, kako je poznato, nije nastao prema autografu, nego prema manjkavom tiskanom izdanju jednog od prijepisa rukopisa.⁵⁶ Ovdje analizirani oblici oslovljavanja koji su nađeni u autografu uglavnom se mogu pratiti i u Šabanovićevu prijevodu. Međutim, oni koji nisu zastupljeni u Šabanovićevom prijevodu ujedno su i oni koji su se u ovoj analizi pokazali kao najsadržaniji: primjerice, nije zastupljen neobični oblik imena Melek-paše („paša Melegdžija“); oslovljavanje oblikom „moj sinko“ kojim je Evliju oslovio Ibrahim-paša jest zastupljeno, ali se ne vidi da se njime upućuje na obilježja dijalekta kojim je Ibrahim-paša govorio; stihovi koje je Evlija izdeklamirao u susretu sa sultanom u potpunosti

53 Bakšić, *Strategije učtivosti*, 42.

54 Vežano uz Zrinskog u *Putopisu* se primjećuje i veliki raskorak između adresativnih i referencijalnih oblika oslovljavanja. U opisima mjestâ kroz koja je na području današnje Hrvatske prolazio, pripadnike obitelji Zrinski Evlija često spominje kao graditelje tvrđava, uz neizostavno navođenje klišeiziranih pogrdnih epiteta (primjerice „omraženi poganin imena Zrinski“ (V-138B), „beskorisni i prljavi nevjernik imena Zrin“ (V-156B) i sl). No, kad se osobno našao pred predstavnikom te obitelji, taj je neprijateljski stav kako se vidi nestao. Tako je bilo i u drugim slučajevima kad je opisivao Europljane: govoreći o njima, redovito ih je imenovao pogrdnim nazivima, ali je u osobnim susretima s pojedincima bez ustezanja razvijao prijateljske odnose, do te mjere da je jednom dobio kritiku da se „uslijed neprestanoga hodanja po nevjerničkoj zemlji zaljubio u nevjernike“. (Dankoff, *An Ottoman Mentality*, 64-65).

55 Evlija Ćelebija, *Putopis: Odlomci o jugoslavenskim zemljama* 1 (Sarajevo, 1954) i 2 (Sarajevo, 1957).

56 Šabanović je bio svjestan nedostataka svoga izvornika te je – premda mu nije bio dostupan rukopis na temelju kojega je nastalo tiskano izdanje – prijevod popratio uspješnim sugestijama i ispravkama koje je iznosio u bilješkama pod tekstom prijevoda. V. u Andrić, „Polazište hrvatskog prijevoda“, 5.

su izostavljeni, čime je uskraćen uvid u način na koji je Evlija sultana i tom prilikom i inače pozdravljao, itd. S druge strane, i u Šabanovićevom prijevodu zastupljeni su oni oblici oslovljavanja koje se može kategorizirati kao uobičajenije i konvencionalnije. Na razini jezika i stila takva je i inače razlika između autografa i ranije poznate i proširene verzije *Putopisa* i prijevoda koji su na temelju njega nastali: u ranijem izdanju izvorni je jezik bio pojednostavljen i osuvremenjen (odnosno prilagođen jeziku vremena u kojemu je nastalo tiskano izdanje), a tekst je bio kraćen i mijenjan na razne neprihvatljive načine, zbog čega se jezik toga izdanja bitno razlikuje od jezika autografa.⁵⁷

Godine 2012. ugledni *evliolozi* R. Dankoff i S. Tezcan sastavili su iscrpan popis bibliografskih jedinica kojima je *Putopis* tema:⁵⁸ prema njihovu popisu, radovi koji se bave *Putopisom* mahom su historiografski (najbrojniji su oni iz lokalne povijesti, potom radovi iz povijesti institucija, kulturne povijesti i povijesti svakodnevice). Radova koji su posvećeni jeziku *Putopisa* iznimno je malo (od 1025 radova koji se na popisu nalaze, 26 se bavi Evlijinim jezikom).⁵⁹ Tako slaba istraženost Evlijina jezika uvelike smanjuje mogućnost temeljitoga uvida u sadržaj *Putopisa*. Naime, kako se i iz ovdje opisane analize oslovljavanja moglo vidjeti, novosti na razini jezika koje donosi autograf omogućuju, svakako, novi (i napokon ispravni) uvid u Evlijin idiolekt i osmanski jezik njegova vremena, ali to nije sve: filološka analiza oblika oslovljavanja razotkrila je i dodatne informacije o odnosima među sudionicima interakcije u kojoj se oslovljavanje događa i o društvenom kontekstu kojemu oni pripadaju, te, napose, i nove spoznaje o načinu na koji je Evlija koncipirao svoj tekst. Tako je analiza formi oslovljavanja pokazala da bi neophodna filološka istraživanja mogla unijeti brojne novosti ne samo u poznavanje Evlijina jezika, nego i u poznavanje sadržaja *Putopisa*.

SUMMARY

“Yuram Ban Hersek!”: Nominal Forms of Address in Evliya Çelebi’s *Seyahatnâme*

The analysis of the forms of address presented in this paper is based on the corpus consisting of selected parts from Volume V of Evliya Çelebi’s *Seyahatnâme*, i.e. passages which describe the author’s travels in 1660 through various regions of present-day Croatia. Communicative situations in which addressing takes place or could take place are relatively numerous and varied. Because of their variety as well as the quantity and complexity of the information involved in the addressing, the examples selected for this analysis are limited only to those situations in which Evliya himself is one of the participants. His interlocutors belong to different strata of society both on the Ottoman side and on what Evliya called the enemy side.

57 Andrić, „Polazište hrvatskog prijevoda“, 4.

58 Robert Dankoff i Semih Tezcan, „An Evliya Çelebi Bibliography“, *Studies and Essays Commemorating the 400th Anniversary of his Birth* (Istanbul, 2012) 412–459.

59 Andrić, „Polazište hrvatskog prijevoda“, 7-8.

The goal of this work is to show, through the analysis of the forms of addressing, that the necessary research of the language of the *Seyahatnâme* could bring a number of novelties into the understanding and knowledge of not only Evliya's distinctive language and style, but also of the contents of the *Seyahatnâme* and its conceptual framework. Such research has so far been very sparse compared to historiographical studies, since it was not possible before the discovery and publication of the *Seyahatnâme* autographs.

From the analysis of the forms of addressing, it was possible to see that the novelties brought by the autograph at the language level allow for a new insight into Evliya's idiolect and the Ottoman language of his time. They also reveal additional information on the relationship between the participants of the interaction wherein the acts of addressing took place, as well as on the social context to which these participants belonged. Perhaps most importantly, these linguistic novelties made possible a better understanding of the ways Evliya conceived of his text.

Keywords: Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, forms of address, politeness strategies